
Вступ

Ця книжка – про дискурс, явище, яке, на жаль, і далі залишається в Україні й українознавстві радше обговорюваним, ніж аналізованим. Я докладно пояснюю суть поняття дискурсу в його взаємодії з низкою інших ключових понять суспільних наук – владою, ідентичністю, ідеологією, знанням тощо – та намагаюся цю взаємодію якомога систематичніше аналізувати. Я прагну показати, як уживання мови *відбиває* та водночас *вигворює* ідентичності мовців, адресатів та обговорюваних осіб і спільнот, стосунки між ними, особисті й колективні уявлення про світ. Особливий інтерес для мене становлять ті уявлення, що залишаються невисловленими, бо мовці сприймають їх як *здоровий глузд*, і ті стосунки та способи поведінки, яких не обговорюють, бо вважають їх *нормальними* й, отже, не вартими запитань чи дискусій. Адже саме мовні практики – наголошування одних речей, побіжне згадування других та оминання третіх – підтримують ніде не сформульовані, але широко визнані критерії нормальності й здорового глузду. Мене не цікавить мова просто як сукупність складених у речення, абзаци й репліки слів: я досліджую те, що люди роблять за допомогою мови та, навпаки, що мова, її можливості й обмеження роблять із людьми. Саме це значення мови й називають дискурсом.

Ця книжка – про медію, феномен, який в українській науці й науці про Україну є, можливо, ще менш дослідженим, аніж дискурс. Науковці звично цитують уміщені в медіях промови політиків та статті громадських і культурних діячів, посилаються на «факти», повідомлені в новинах – припускаючи таким чином, що медію лише передають уявлення та знання одних осіб іншим, лише відбивають реальність, що існує незалежно від них. Я намагаюся довести протилежне: що медію великою мірою *створять* ту реальність, яку сприймають їхні читачі, слухачі або глядачі. Маючи змогу представляти загалові дії та думки окремих осіб і груп та творити уявлення людей про ті часи, місця й суспільні ділянки, яких вони інакше могли б ніколи не пізнати, медійний дискурс робить важливий внесок у підтримування й змінювання ідентичностей, владних стосунків та уявлень про світ. Мало того, цю *ідеологічну роботу* він – власне, як і будь-який інший дискурс – виконує тим ефективніше, чим непомітніше. Тому я мало цікавлюся виразно ідеологічними текстами, що їх читають

не надто численні прибічники тих ідеологій і цитують автори політологічних праць. Мою дослідницьку увагу більше приваблюють призначені для широких мас позірно нейтральні інформаційні повідомлення та суто розважальні газетні історії або телесеріяли: я намагаюся з'ясувати, *що ще* медії роблять, коли вони, як уважає більшість виробників і споживачів, «просто» інформують і розважають. Я не надто переймаюся й усе ще поширеними в українській журналістиці цинічною маніпуляцією та кричущою непрофесійністю, бо прагну передусім показати менш помітні ідеологічні наслідки діяльності медійних професіоналів, які широко вважають себе неупередженими речниками інтересу своєї аудиторії чи навіть суспільства загалом.

Нарешті, ця книжка – про сучасну Україну, яку я вважаю напрочуд цікавим об'єктом для дослідників дискурсу й медій. Пострадянська трансформація ідеологій, суспільних стосунків та ідентичностей відбивається та відбувається передусім у дискурсі, тож різноманітні дискурси – і чи не найперше медійний – дають змогу побачити, наскільки українці стали іншими та наскільки залишилися тими самими, советськими. За півтора десятиліття після падіння комунізму й імперії кількість та різноманітність медійних продуктів збільшилися в багато разів, їхній зовнішній вигляд став яскравішим і привабливішим для більшості читачів і глядачів, однак утілені в тих продуктах ідеології почасти все ще працюють на збереження радянської тягlosti й пострадянської єдності, яке співіснує в медійному дискурсі з утвердженням національної незалежності, демократії та орієнтації на Європу. Це амбівалентне поєднання чи не найяскравіше виявляється в дискурсі щодо мовно-етнічних проблем, різним аспектам якого присвячено більшість моїх конкретних емпіричних досліджень. Амбівалентність стає в цьому дискурсі нормальною, тобто не вартою уваги, занепокоєння й тим паче поборювання. Я намагаюся довести, що це сприяє суспільній стабільності – але за ціну збереження советськості, гальмування реформ і нехтування прав, яку я вважаю зависокою.

Прагнення виявити неочевидні для самих учасників наслідки досліджуваних процесів і таким чином посприяти усуненню чи бодай обмеженню тих наслідків, які я вважаю негативними, робить мене прибічником так званого *критичного* підходу до вивчення суспільства загалом і дискурсу зокрема. Найбільший вплив на мої дослідницькі інтереси й уподобання справив методологічний напрям, що має назву Критичного аналізу дискурсу, хоча я свідомий і його обмежень, а тому намагаюся поєднувати його рецепти з пропозиціями інших критичних напрямів. Водночас я не вважаю критично зорієнтованого науковця володарем єдино правильного знання про досліджувані явища. Позаяк сама процедура досліджування неминує впливає на його об'єкт, здобує таким чином знання завжди є частковим і відносним. Це особливо стосується досліджування суспільних дій та уявлень. З одного боку, ідентичність дослідника, його власні ідеологічні орієнтації не можуть не накладати відбитку на вибір об'єктів та методів, а відтак і на роблені висновки. З другого, якщо йдеться про сприймані як здоровий глузд уявлення й буцімто нормальні зразки поведінки, то дослідник і сам їх більшою чи меншою мірою поділяє, а отже, не конче усвідомлює. Крім того, вивчаючи суспільний вплив мовної діяльності, не можна обмежу-

ватися аналізом написаних чи сказаних *текстів*, бо вплив постає лише в процесі їх сприймання й засвоєння у різноманітних контекстах. А отже, не вивчаючи цього процесу (як не вивчаю його в цій книжці я), про вплив і навіть значення певних мовних елементів можна робити, власне кажучи, тільки більш чи менш обґрунтовані припущення. Проте це не означає неефективності й непотрібності дослідницьких зусиль, адже зроблені в наукових працях висновки/припущення впливають на те, як сприйматимуть відповідні процеси читачі цих праць і, за їхнім посередництвом, ширші суспільні групи – доки інші науковці не запропонують переконливіших альтернатив. Це найкраща доля, якої я бажав би для викладених тут моїх думок.

Беручися писати для українських читачів на майже не досліджені в Україні теми, я не можу відразу перейти до аналізу емпіричного матеріалу, бо методи аналізу й навіть самі поняття, якими він оперує, багатьом читачам можуть бути не дуже або й зовсім не відомі – а я не хотів би цих читачів відштовхнути. Тому я відводжу дуже (дехто вважає, що занадто) багато місця розглядові понять і методів, проте цей розгляд усе одно не претендує на вичерпне чи бодай репрезентативне представлення багатющої теоретичної літератури з питань дискурсу, медій і медійного дискурсу. Огляд лише головних етапів і напрямів у теоретичному осмислюванні цих питань потребував би принаймні цілої книжки – а тим часом мені дуже хотілося продемонструвати читачам, як таке теоретичне та методологічне багатство можна *застосовувати* на (українській) практиці. Отож я зосереджуюся на тих поняттях і методах, із якими далі оперую в емпіричній частині, і тільки в окремих випадках – там, де вважаю це важливим для розуміння подаваних аргументів, – згадую про різницю в термінах, тлумаченнях чи підходах. Розумію, що таким чином притлумлюю розмаїтість і суперечливість накопиченого в цих ділянках наукового знання, але мені здається важливішим підготувати читачів до сприймання мого власного дослідницького внеску. Ще один наслідок цього вибору – явне переважання серед цитованих праць англomовних текстів і брак посилань не лише на німецькі, французькі або російські, а й на українські. Я спираюся на те, що знаю та що мені близьке, не намагаючись назвати всіх авторів, які писали на ці теми раніше. Але коли знаю, що про обговорювані аспекти добре написав хтось із українських чи перекладених в Україні авторів, я радо вказую на це читачам.

Розглядові понять, концепцій і методів присвячено два початкових розділи книжки. В першому йдеться про дискурс загалом: я подаю суть цього поняття в його взаємозв'язках із низкою інших, теж важливих для мого аналізу, а потім викладаю близькі мені засади й деякі методи аналізу. В другому розділі я розглядаю дискурсивні властивості й суспільну роль медій, чинники ймовірного ідеологічного впливу медійних продуктів та особливості аналізу їхнього дискурсу. Далі переходжу до української практики й роблю загальний огляд спершу суспільного становища та структури медій (розділ 3), а потім – українського медійного дискурсу та втілюваних у ньому ідеологій (розділ 4). Оскільки загальний огляд дискурсу охоплює дуже багато продуктів і, отже, текстів, у ньому можна застосувати кількісні методи аналізу, що добре доповнюють якісний аналіз окремих дискурсивних практик. Ще

однією особливістю цього оглядового розділу є тематична різноманітність аналізованих дискурсів, яка почасти компенсує дальше зосередження на мовно-етнічній тематиці, зумовлене моїми дослідницькими пріоритетами як етнополітолога. Бо як дослідникові дискурсу мені важливо показати, що розглядувані дискурсивні стратегії й ідеологічні ефекти не обмежуються текстами про мову та культуру, і таким чином заохотити застосовувати ці або інші методи в аналізі (представляння) політичних, соціальних, сексуальних чи ще якихось процесів.

Чотири наступні розділи присвячено докладному аналізу окремих медійних практик, на прикладі яких я хочу продемонструвати потенціал комплексного використання різних аналітичних методів і водночас глибше дослідити роль медійного дискурсу у відтворюванні й перетворюванні суспільних уявлень і стосунків у пострадянській Україні. В п'ятому розділі я порівнюю передвиборний дискурс двох газет, які втілювали два різні погляди на ті вибори, Україну та світ. Якщо тут медійний простір постає тереном *ідеологічного змагання*, то в наступному розділі я розглядаю практику, де медії майже одноставно *підтримують чинні уявлення*: представляння перебігу та результатів першого в незалежній Україні перепису населення. Сьомий розділ присвячено не якійсь обмеженій коротким періодом часу чи одним або кількома виданнями практики, а величезному масивові різноманітних текстів, що представляють мововжиток українських громадян і насамперед вибір поміж українською та російською мовами. Крім медійного представлення чужого вибору, я аналізую також власний вибір самих медій, який, на мою думку, відіграє не менш важливу роль у формуванні й підтримуванні мовних настанов читачів/глядачів, зокрема *нормалізації їхньої амбівалентності*. Нарешті, у восьмому розділі я розглядаю один із нечисленних у новітній історії України прикладів медійного *творення ненормальності*: критичну кампанію, спрямовану проти наміру деяких науковців і урядовців зреформуванати чинний український правопис, яка сприяла утвердженню погляду на радянську версію українськості як єдино прийнятну. Так сталося, що всі ці case studies стосуються часів Кучми, тож у прикінцевих висновках до всієї книжки я намагаюся, зокрема, пов'язати аналіз тодішніх ідеологічних ефектів із загальним розглядом медійного дискурсу, зосередженим на недавніх, «післяпомаранчевих» роках. На мою думку, ці ефекти залишаються чинними, хай і з певними поправками, зумовленими змінами в медіях і суспільстві внаслідок Помаранчевої революції.

Оскільки цю книжку присвячено впливові мовних засобів на описувані ними процеси, варто сказати й про вибір деяких засобів для мого власного опису. Почну з головного – вибору загальної правописної системи, який усе ще залишається в ідеологічно поділеній і амбівалентній Україні актуальним. Довгий час я тримався успадкованого від радянських часів правопису, вважаючи неприйнятною хаотичну заміну окремих елементів і чекаючи, доки мовознавці порозуміються й запропонують системний і компромісний правопис, який зможе стати єдиним для всіх українців і таким чином ознаменує розрив із підрадянським минулим. Згадана кампанія рішучого відкидання запропонованих аж на десятому році незалежності правописних змін остаточно переконала мене в марності цих очікувань, тож я дійшов висновку, що ін-

телектуали мають не чекати нового правопису від держави, а творити його самі, своєю мовною практикою. Ця книжка є ще одним внеском у таке творення.

Дотримуючись загальних засад, на які спираються часопис і видавництво «Критика», я мусив шукати власних способів розв'язання багатьох конкретних проблем, що їх ці засади не охоплюють: від транскрипції маловідомих імен до пошуку українських відповідників тих англословних термінів, що їх у тутешній літературі досі не вживали або передавали запозиченнями чи кальками. На жаль, не завжди я зміг знайти прийнятні для мене розв'язання, і то не лише через брак знань щодо певних мовних аспектів, а й через усвідомлення, що надто радикальний розрив із чинною (хоч і досить неоднорідною) правописною та термінологічною практикою зробив би цю книжку ще більш нечиткою, ніж вона стала завдяки велетенському обсягові, громіздкій синтаксі та спеціальній лексиці. Деякі розв'язання я залишаю до наступних текстів, що їх напишу я сам чи інші автори, перед якими поставатимуть ці проблеми. А з-поміж запроваджених уже в цій книжці змін хочу звернути увагу передусім на послідовне застосування до російської мови тих самих процедур подання власних назв (як-от транскрипції особових імен чи невідмінюваного вживання неперекладаних назв видань), що й до решти чужих мов, зрівнювати з якими колишню першу серед братніх пострадянський стандарт чомусь і далі не пропонує. Я розумію, що ця зміна може не тільки дивувати чи відволікати читачів, а й трохи спотворювати сприйняття цитованих уривків російськомовного дискурсу, – проте альтернативний вибір на користь підтримування імперського статус-кво видається мені менш прийнятним. Те саме стосується й уживання транскрибованих форм чужих імен, часом відмінних від більш чи менш усталених в українському мововжитку (зокрема під впливом російського). Послідовно застосовувати декларовану норму я вважаю прийнятнішим, ніж раз у раз порушувати її з огляду на звичку.

З огляду на величезну кількість посилань на наукові праці та медійні матеріали, в тексті я обмежуюся лише короткою згадкою за так званим гарвардським зразком (із прізвищем автора й роком публікації), докладну інформацію подаючи наприкінці книжки в списку літератури та джерел. Посилання на тексти, що їх я більш чи менш докладно аналізую, вміщено в окремих прикінцевих примітках, задля нумерації яких використано арабські числа. Поряд із посиланнями подано російські оригінали цитованих уривків, що їх я, за нечисленними винятками, наводжу в українському перекладі, аби не робити свій текст мовною мішанкою (адже цитати часто складаються з окремих слів чи словосполук). Підсторінкові примітки з римськими номерами пояснюють деякі нюанси, яким не знайшлося місця в основному тексті, але які я вважаю досить важливими, щоб не змушувати читачів щоразу шукати їх десь у кінці.

Писання цієї книжки тривало майже п'ять років, а разом із читанням наукової літератури, опрацюванням джерел та підготуванням статей і доповідей, пізніше перетворених на розділи, вона забрала – чи радше наповнила – ціле десятиріччя мого життя. Ясна річ, я не міг би пройти цього довгого шляху без підтримки багатьох людей та організацій, що вможливили мені доступ до літератури та джерел, сприймання чужих ідей і «тестування» своїх, та й певний рівень грошового забезпечення, без

якого я не міг би собі дозволити так довго втішатися дослідницькою працею. Завершення тривалого періоду цієї праці дає добру нагоду висловити глибоку вдячність усім цим особам та установам. Почну з тих, чий стипендії дали мені змогу досить довгий час працювати в найкращих західних університетах і таким чином, сподіваюся, подолати ізоляцію від світових наукових здобутків і тенденцій, що досі є прокльоном переважної більшості українських суспільствознавців і гуманітарів. Отримані протягом минулого десятиріччя стипендії передбачали роботу над різними темами, але я щоразу намагався якусь частину часу виділити на ті, яким присвячено цю книжку – таким чином дещо шкодячи іншим, до яких відтак іще муситиму повертатися.

Перше знайомство з поняттям дискурсу та спонуку вивчати творений у ньому здоровий глузд мені дали дві стипендії – Фонду Ковальських та Меморіального фонду імені Івана Коляски, – які виділив Канадський інститут українських студій при Університеті Альберти. 1998 року я працював в Українському вільному університеті в Мюнхені, а 1999-го – в самому КІУСі в Едмонтоні та Українському культурно-освітньому осередку у Вініпезі. Опрацьовуючи періодику українських переміщених осіб у Німеччині й Австрії після Другої світової війни, я водночас шукав наукової літератури, що навчила б мене аналізувати ці та інші тексти – чи радше, як я невдовзі зрозумів, дискурси. Продовжити й поглибити цей пошук дали змогу стипендія Євгена та Деймел Шклярів, завдяки якій я взимку 2001–2002 року перебував в Українському дослідному інституті Гарвардського університету, та стипендія Освітньої фундації імені Петра Яцика, що вможливила моє викладання восени 2002-го в Колумбійському університеті в Нью-Йорку. В цей час я почав виступати з дивними навіть для багатьох тамтешніх науковців доповідями про дискурсивне творення здорового глузду та писати перші статті на цю тему для «Критики». Ще одну нагоду дала стипендія Британської Академії, завдяки якій у травні 2004 року я працював в Університетському коледжі Лондона. Наступним етапом опрацювання літератури та власне роботи над книжкою стало перебування в Стенфордському університеті: 2005 року як стипендіят програми імені Фулбрайта, а на початку 2006-го – як запрошений викладач курсу про політику ідентичності в Східній Європі. Нарешті, завершити підготування рукопису книжки, зокрема заповнити прогаліни в літературі, дала змогу стипендія Міжнародного центру для науковців імені Вудро Вілсона у Вашингтоні, де я протягом 2008–2009 академічного року почав роботу над наступним великим проектом, присвяченим мовній політиці в Україні, водночас уриваючи час для попереднього.

Крім грошодавців, які заснували й підтримують згадані стипендійні фонди, та установ, що виділяють стипендії та створюють умови для праці стипендіятів, хотів би подякувати також окремим особам, котрі сприяли мені в одержанні стипендій (зокрема й тих, яких я зрештою не одержав): надавали інформацію, коментували мої описи планованих проєктів, писали рекомендаційні листи чи просто заохочували подаватися. Тут і далі називаю за абеткою, дуже сподіваючися нікого не пропустити й наперед перепрошуючи, якщо когось таки пропустив: Домінік Арель, Маргарита Бальмаседа, Клеменс Бюшер, Ендрю Вілсон, Катарина Вольчук, Марк фон

Гаген, Олексій Гарань, Григорій Грабович, Мері Дейкін, Джейн Кері, Зенон Когут, Барбара Кристоф, Дейвід Лейтин, Олександр Майборода, Олександр Мотиль, Сергій Плохій, Роман Процик, Микола Рябчук, Франк Сисин, Сюзен Стюарт, Джошуа Фішмен, Вольфганг Цельнер, Стивен Шулман, Егберт Ян. Більшість цих осіб, а також Нікляс Бернсанд, Лада Біланюк, Богуміла Бердиховська, Любомир Гайда, Оля Гнатюк, Олександр Гриценко, Тамара Гундорова, Александра Гужон, Марта Дичок та, чи не найбільше, Андрій Мокроусов були ще й критичними слухачами моїх новонароджених ідей, натомість щедро збагачуючи мене своїми.

Власне писанню сприяли більш чи менш докладні та критичні коментарі багатьох колег, особливо Бернсанда, Біланюк і Дичок, які подужали прочитати й докладно «розібрати» по одному-два довжелезних розділи. Мокроусов як відповідальний редактор «Критики» коментував усі друковані в часописі статті, з яких постали розділи про конкретні медійні практики, а потім редагував саму книжку. Ольга Кочерга та Віктор Кубайчук консультували мене з питань правопису – і критикували те, як я їхніми консультаціями скористався Вадим Дивнич допомагав розв'язувати мовні проблеми, з якими я стикався в роботі над статтями та розділами. Мотиль і Плохій читали перший начерк цілої книжки на замовлення видавництва «Критика», якому вони рекомендували її видати й водночас висловили низку важливих пропозицій щодо поліпшення тексту. А саме видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці Українського наукового інституту в Гарварді на книжкові проекти «Критики». І, звісно, завдяки старанній роботі всіх причетних працівників видавництва, з-поміж яких я особливо вдячний технічній редакторці Майї Притикіній та коректорці Світлані Гайдук, котрі зробили все можливе, щоби цю складну й нудну книжку було бодай трохи легше і приємніше читати.

В Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, де я працював протягом усього часу роботи над цією темою, рукопис коментували, зокрема, Юрій Левенець, Олесь Лісничук, Лариса Нагорна та Юрій Шаповал. Але найбільше сприяв успіхові моєї праці в цьому інституті Олександр Майборода, котрий запросив мене у відділ, що його тоді очолював, забезпечував сприятливі умови, був керівником моєї кандидатської дисертації, редагував і коментував публіковані в інститутських «Наукових записках» статті. Майборода й Шаповал як завідувачі відділу та Левенець і його попередник Іван Курас (нині покійний) як директори інституту давали мені змогу працювати над темами, які я сам вибирав, їздити за кордон так часто, як мене запрошували, висловлювати наукові та громадянські погляди, з якими вони нерідко були незгодні та які часом наражали їх на невдоволення певних ушлювових осіб, ба більше, критикувати праці й дії їх самих та інших колег так вільно, як у більшості українських і навіть західних наукових установ не заведено. На жаль, це не дало мені змоги змінити інститут тією мірою, як хотілось би, хоча моя безкарна діяльність не могла бодай трохи не вплинути на колег.

Мої рідні підтримували мене на довгому шляху від ідеї до книжки: і тоді, коли я був поряд із ними, і тоді, коли міг спілкуватися лише телефоном, електронною поштою або скайпом. Звісно, вони не тільки допомагали розв'язувати мої проблеми,

а й залучали до вирішення власних – але в обох випадках давали змогу почуватися причетним до інших і, отже, живим. Я розумію, що цілоденною працею і тривалими поїздками позбавляв дітей великої частини батьківської уваги, але маю надію, що водночас учив їх докладати зусиль задля досягнення успіху та давав нагоду через мене – а часом і разом зі мною – відкривати світ.

Насамкінець хочу згадати тих, із ким я працював у мас-медіях у 1990-ті роки протягом короткої перерви між початком наукової діяльності в одній ділянці та її парадоксальним продовженням у зовсім іншій. Власне, моя медійна кар'єра почалася ще тоді, коли я намагався стати фізиком (яким – почасти через її привабливість – так і не став). На початку 1990 року я написав публіцистичну статтю для «Слова» – першої в Україні «офіційно» видаваної опозиційної газети, – й Олександр Сопронюк запропонував мені надалі не лише писати власні тексти, а й редагувати чужі. Згодом, уже за незалежності, Іван Дзюба запросив мене працювати в перенесеному з діаспори в Україну журналі «Сучасність». Але особливу роль у моїй медійній кар'єрі відіграв Володимир Рубан, який залучив мене до участі в інформаційній агенції УНІАН та започатковуваній газеті «День». Хоча крах наших надій зробити з тієї газети український «New York Times» дав мені змогу зосередитися на науковій діяльності, яка дає мені непорівнянне з іншими пробуваними справами задоволення, я відчуваю сум за тими надіями та вдячність до людей, разом із якими їх плекав. Сум та вдячність тісно переплелися й у моїй пам'яті про трьох колег-журналістів, життя яких урвалося задовго до здійснення надій та вичерпання їхніх спромог за ті надії боротися. Я хотів би присвятити книжку цим людям, що творили новий дискурс українських медій: Віталієві Коцюку, Ларисі Триленко та Сашкові Кривенку. Цього разу називаю не за абеткою, а за часом, коли вони від нас відійшли.